

TÜRKMƏN DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏR (Azərbaycan dili ilə müqayisəli)

Dil xalqın milli koloritinin, ruhunun, etnik təfəkkürünün, yaddaşının ifadəçisi olmaqla bərabər, həm də onların yaşadıcısıdır. Ona görə belə bir deyim var ki, “bir xalqı məhv etmək üçün onun dilini əlindən almaq kifayətdir”. Yəni dil xalqın həyatında mühüm bir göstəricidir, onun varlığının, keçmişinin və bu gününün sübutudur, güzgüsüdür.

Türk xalqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi olan türkmən xalqının tarixi keçmişini, onun varlığını, qədim və zəngin mədəniyyətə sahib olduğunu, tarix səhnəsindəki şücaətini göstərən faktlardan biri və məhz elə birincisi onun dilidir. Dil, qeyd olunduğu kimi, xalqın tarixi ilə sıx bağlı olan faktor kimi onun tarixi təkamül prosesinə sanki bir güzgü tutur. Bu baxımdan türkmən dilindən və onun frazeoloji qatını Azərbaycan dilinin dil faktları ilə müqayisəsindən bəhs açmadan öncə türkmən xalqının tarixinə və onun dilinin tarixi taleyinə qısaca nəzər salaq.

Qeyd edək ki, Türkmən etnik adına ilk dəfə Mahmud Kaşğarlıın məşhur “Divani-lüğət-it-türk”ündə rast gəlinir. O, türkmən etnik adını, bildiyimiz kimi, oğuz etnik adı ilə eyni anlamda işlədir. Başqa sözlə, “Türkmən xalqı mənşəyi baxımından türk xalqlarının ən qədimləri içərisində yer alır. Türkmənlərin ataları oğuzlardır. Oğuz adına Orta Asiya qaynaqlarında VI yüzildən etibarən rastlanmaqdadır. Bu tarixdən etibarən türkmənlər bir sıra imperatorluqlar quraraq tarixdə dərin iz buraxmışdılar.

Orta Asiyadan Balkanlara qədər ərazidə yaşayan türkdilli xalqlar həm özləri, həm də başqaları tərəfindən türkmən adlandırılırdılar. İndi onların arasından yalnız Anadolu kəndlərində yaşayanların bir qismi, İraqda yaşayan türkmənlər, bir də təbii ki, Türkmənistanda yaşayanlar özlərinə türkmən deyir. Azərbaycanda bu söz Tərəkmə şəklində qalıb. “Tərakimə” ərəb sözüdür, “türkmənlər” deməkdir.

Bugünkü Türkmənistan Respublikasının yerli türk əhalisi olan türkmənlər əsas etibarilə VIII əsrdən sonra tarix səhnəsinə çıxan qınıq, salur, qayı, bayat, bəydili boylarının birləşməsi ilə meydana gələn Oğuz qövmələrindəndirlər. Oğuz-Türkmən mədəniyyətinin formalaşmasında bu bölgədə yaşamış olan qədim Türk alanların və xəzərlərin də mühüm rolu olmuşdur.

“Türkmən” etnik adı tarixi mənbələrə görə, V əsrdən bəlli olsa da, bu ad X əsrdə özünə pasport qazanmışdır. Qərb tarixçiləri türkmənləri saf qanlı türk adlandırdıqları kimi, bəzi müəlliflər də türkmənləri türk xalqlarının kökü olaraq qəbul edirlər. Çünki Türkmənistan böyük tarixi Türküstanın ən qədim insan yaşayan bölgələrindən biridir. Burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Türkmənistan ərazisində 300 min il bundan əvvəl insanlar yaşamışlar” (3, s. 6).

Türkmən dilinə aid sözlərə və ya dil faktlarına ilk olaraq Mahmud Kaşğarlıın “Divani-lüğət-it-türk” əsərində, XV əsrəqədərki dövr ərəb dilçilərinin hazırladıqları bir sıra lüğətlərdə və orta əsr türk tarixçi və təzkirəçilərinin yazılarında rast gəlinir. Türkmənlər XV-XVII əsrlərdə öz yazılarında, əsasən, Orta Asiya türklərinin orta q yazı dili olan çağataycadan istifadə etmişdilər. Lakin XVIII əsrdə yazıb-yaradan türkmən xalq şairi Məhdimqulu Fəraqi öz şeirlərini çağatay türkcəsi ilə deyil, məhz türkmən dilində qələmə almışdır. XIX əsrdə də bir çox türkmən şairləri əsərlərini türkmən dilində yazsalar da, türkmən dili yalnız XX əsrin 20-ci illərində müstəqil bir dil kimi formalaşa bilmişdir. Türkmənlər öz yazılarında 1923-cü ilə kimi ərəb əlifbasından, 1923-1929-cu illərdə ərəb əlifbasının əsasında hazırlanmış türkmən əlifbasından, 1929-1940-cı illərdə latın əlifbasından, 1940-cı ildən 1993-cü ilə kimi kiril əlifbasından istifadə etmişdilər. 1993-cü ildən bəri isə yenidən latın əlifbasından istifadə edirlər.

Türkmən və Azərbaycan dilləri oğuz qrupu türk dillərinə aiddir. Bu dillərin kökü eyni olsa da, bəlli zamana qədər fərqlənməyən orta q xüsusiyyətlər öz sabitliyini qoruyub saxlasa da, XVII-XVIII əsrlərdən başlayan fərqliləşmə, diferensiasiya, müstəqil inkişaf sonrakı dövrlərdə daha da

sürətlənmiş və hal-hazırda da davam etməkdədir. Yəni bu dillər eyni kök üzərində ucalaraq sonradan bir neçə budaqları əmələ gələn bir ağacın bir-birinə yaxın və həm də bir-birinə bənzər dörd qolundan ikisini təşkil edir. Göründüyü kimi, tarixən eyni kökdən törəyən sonradan sosial, mədəni, siyasi və s. baxımdan nisbətən fərqli xüsusiyyətlər qazandıqları kimi dil baxımından da fərqli keyfiyyətlərə malik olmuşdular. Buna görə də hər iki dilin leksik sistemində oxşar xüsusiyyətlərlə bərabər, fərqli xüsusiyyətlər də özünü göstərməkdədir. Eyni etnik təfəkkürə, yaddaşa malik olan bu xalqların milli xüsusiyyətlərini özündə yaşadan, milli koloritini ifadə edən leksik vahidlər, xüsusilə frazeoloji vahidlər daha çox diqqət çəkir. Ona görə ki, frazeologiya hər bir dilin birbaşa milli qatını təşkil edir. Samət Əlizadənin təbirincə desək, “Frazelogizm dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının təmsalına çevrilməzdi. Frazoloji vahidlər ümumxalq dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu məhəvərində nitq və təfəkkür vərdişləri, sınaqları nəticəsində formalaşan, xalqın psixologiyasının, təsəvvür və dərrakəsinin, qənaət və zövqünün, ümumiləşdirmə bacarığının əlamətlərini birləşdirdiyinə görə millidir” (4, s. 6). Deməli, Azərbaycan və türkmən dillərinin kökü eyni olduğundan onların hər ikisinə aid milliliyi özündə ehtiva edən məhz bu dillərin leksik sistemində mövcud olan frazeoloji vahidlərdir.

Qeyd edək ki, frazeoloji birləşmələrin tarixi inkişafında, onların məhz frazeoloji vahidlər kimi təşəkkül tapıb formalaşmasında məcazlaşma və sabitlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni dildə “elə ifadələr var ki, dilin tarixi inkişaf prosesində tədricən sabitləşərək müəyyən mənanı bildirmək üçün leksik vahidə çevrilir. Bu prosesdə ifadənin tərkibindəki sözlər öz ilkin leksik mənasını itirərək məcazlaşır və qoşulduğu sözlə birlikdə tamamilə yeni mənə yaradır: naxışı gətirmək (işı uğurlu olmaq), ağzına su almaq (susmaq), gözü kəlləsinə çıxmaq (heyrlənmək) və s. Frazelogizm (frazem, idiomatik ifadə, paremiya və s.) adlanan bu ifadələr xalqın həyat tərzini, dünyagörüşünü, məişətini, mədəniyyətini, təfəkkür tərzini və s. -ni özündə əks etdirməklə yanaşı, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir, daha da rəngarəng edir” (2, s. 3).

Qarşılaşdırılan dillərdə frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti həm leksik tərkib, həm də mənə baxımından oxşar olsalar da, onların bəziləri leksik tərkib baxımından fərqli, mənə baxımından eyni, bəziləri isə leksik tərkib baxımından bənzər, mənə baxımından fərqli xüsusiyyətlərə sahib olmuşlar. Məhəbbət Mirzəliyevanın da qeyd etdiyi kimi, “Oğuz qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin üst-üstə düşməsi, bəzən isə çox cüzi dəyişikliklərlə mövcud olması həmin türk dillərinin kök birliyi və bu xalqların özünün tarixən eyni soydan olması fikrini bir daha təsdiq edir” (4, s. 27). Bu baxımdan, Azərbaycan və türkmən dillərinin materialları əsasında müqayisəli tədqiq edilən frazeoloji vahidləri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik:

1. Leksik tərkibinə və mənasına görə hər iki dildə eyni olanlar:

Qeyd edək ki, türkmən dili ilə Azərbaycan dilinin sözlərinin fonetik tərkibində bir sıra fərqlərin olması təbii bir haldır. Ona görə ki, bu dillərin yazısında istifadə olunan əlifba eyni – latın əlifbası olsa da, bəzi səsləri ifadə edən qrafik işarələr müxtəlifdir. Bu, söz və ifadələrin imlasında diqqəti çəkir, lakin biz belə hallarda həmin sözləri eyni leksik vahid kimi götürməyin tərəfdarıyıq. Çünki sözün leksik tərkibi ifadəsi ilə fonetik tərkibi fərqli ifadələrdir. Hər hansı bir səsə fərqli qrafik işarə - hərflə göstərilməsi sözün və ya hər hansı bir leksik vahidin leksik-semantik baxımından fərqliliyinə dəlalət etmir. Sadəcə, fonetik tərkibi müəyyən qrafik işarənin hansı dildə hansı səsi təyin etməsindən asılı olaraq fərqli görünür. Məsələn, “göz-gözə gəlmək”, gözdən düşmək (Azərbay.), qözden düşmək (türkm.) hər iki dildə də leksik tərkibinə və mənasına görə eynidir. Digər nümunələrə nəzər salaq:

Azərbaycan türkcəsində		Türkmən türkcəsində	
<i>quyruğunu bulamaq</i>	<i>yaltaqlanmaq</i>	<i>guyrugünü bulaylamak</i>	<i>yaltaqlanmaq</i>
<i>ürəyi bulanmaq</i>	<i>özünü pis hiss etmək, iyrənmək</i>	<i>yüregi bulanmaq</i>	<i>özünü pis hiss etmək, iyrənmək</i>
<i>baş qoşmaq</i>	<i>maraqlanmaq, meşğul olmaq</i>	<i>baş goşmak</i>	<i>maraqlanmaq, meşğul olmaq</i>

Burnunu tutsan (sıxsan), canı çıxar	çox zəif, gücsüz	burnuny syksaň jany çykjak	çox zəif, gücsüz
əldən çıxarmaq	qaçırmmaq, qaçmağına imkan vermək	elden çykarmak	qaçırmmaq, fürsəti qaçırmmaq
gözünü çıxartmaq	1) birinin paxıllığına səbəb olmaq; 2) danlamaq, tənbeh etmək	gözünü çykarmak	1) cəza vermək, cəzalandırmaq; 2) həddini aşmaq
yaxasını cırmaq (yirtmaq)	1) canfəşanlıqla nəyi isə sübut etmək; 2) ağlamaq, fəğan etmək	ýaka ýyrtmak	fəryad etmək, inləmək, sızlamaq
ürəyi ağzına gəlmək	1) iyrənmək; 2) bərk qorxmaq, qorxu	ýüregi agzyna gel	1) qorxmaq, ürkmək, əndişəyə qapılmaq; 2) əsəbiləşmək

Qeyd edilən kateqoriyaya aid nümunə gətirdiyimiz frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin bütün ifadə etdiyi mənalar hər iki dildə də eynidir. Lakin görüldüyü kimi, bəzilərinə eyni mənə ifadə edilməklə bərabər, fərqli məqamlarla da rastlaşırıq. Məsələn, “ürəyi ağzına gəlmək” ifadəsinin Azərbaycan dilində fərqli olaraq *iyrənmək* mənası olduğu halda türkmən dilində bu yoxdur və ya türkmən dilində olan *əsəbiləşmək* mənası Azərbaycan dilində işlənmir. Belə nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Amma biz bu bölgədə bu tipli nümunələri verməyimizin səbəbi onların oxşar mənalarının olmasıdır.

2. Leksik tərkibinə görə oxşar, mənasına görə fərqlənənlər:

Azərbaycan türkcəsində		Türkmən türkcəsində	
can alıb, can vermək	məftunedici bir gözəlliyə işarə	jan alyp jan bermak	vuruşmaq, qan tökmək, ölümü göz önünə alıb savaşımaq
dil çıxarmaq	1) xahiş etmək, yalvarıb-yaxarmaq 2) dözməyib dilə gəlmək, etiraz etmək	dil çykarmak Qeyd: Azərbaycan dilində bu ifadə “ <i>dil açmaq</i> ”dır.	dillənmək, danışmağa başlamaq (uşaqlar üçün)
dilinə düşmək	hansısa bir sözü qeyri-ixtiyari olaraq işlətmək, alışdığı bir sözü dilindən tərgidə bilməmək	diline düşmek	dilindən anlamaq, bir şeyin bütün özəlliklərinə vəqif olmaq
söz atmaq	1) hər hansı məsələ ilə bağlı rəy öyrənmək üçün üstüörtülü şəkildə söz demək, nəyi isə eşitdirmək; 2) sataşmaq	söz atmak	söhbətə qatılmaq, bir şey haqqında danışmaq, birinə bir şey demək
söz almaq	birindən sirr olan məlumatı öyrənməyə çalışmaq	söz almak	tövsiyəyə uymaq, öyüdə qulaq asmaq

3. Leksik tərkibinə görə fərqli, mənasına görə eyni olanlar:

Azərbaycan dilində müraciət xarakterli frazeoloji vahid olan “baş üstə” etiketi türkmən dilində “baş üstünə” şəklində ifadə olunur.

Azərbaycan türkcəsində	Türkmən türkcəsində
------------------------	---------------------

<i>gözlərim dumanlandı</i>	<i>bərk əsəbiləşmək</i>	<i>gözüm bulaşdı</i>	<i>bərk əsəbiləşmək</i>
<i>canı rahat olmaq</i>	<i>rahatlaşmaq</i>	<i>canı aram tapmaq</i>	<i>rahatlaşmaq</i>
<i>başını bağlamaq</i>	<i>evləndirmək</i>	<i>ağagyny bağlamak</i>	<i>evləndirmək</i>
<i>ürəyini ələ almaq</i> (<i>ürəyinə yol tapmaq,</i> <i>ürəyinə girmək,</i> <i>qəlbinə yol tapmaq,</i> <i>razı salmaq və s.)</i>	<i>xoş sözlərlə dilə</i> <i>tutmaq, şirin sözlərlə</i> <i>razı salmağa çalışmaq</i>	<i>yəregini eretmək</i>	<i>şirin və xoş sözlər</i> <i>söyləyərək bir</i> <i>insanın könünü , bir</i> <i>şeyə razı etmək,</i> <i>sakitləşdirmək</i>
<i>onun başından bir tük</i> <i>də əksik olmasın</i>		<i>onun</i> <i>kellesindən ekeyə (qılı)</i> <i>xem qaçaymasın</i>	

4. Türkmən dilinə məxsus olub, Azərbaycan dilində istifadə edilməyənlər:

başyñ dik bolmaq - canı sağ olmaq, sağlam bir həyat yaşamaq (5, s. 50)

başyña çykmaq – həddini çox aşmaq, heç kimi dinləməmək, heç kəsi diqqətə almamaq, önəm verməmək, yoldan çıxmaq, azmaq (5, s. 50). Azərbaycan dilində bu ifadəyə yaxın hesab edilə bilən “başını dik tutmaq” - alnı açıq olmaq, gördüyü bir işlə fəxr etmək (2, s. 45) və “başı uca olmaq” – yüksəlmək, böyümək, nüfuz qazanmaq (1, s. 234) kimi frazeoloji vahidlər mövcuddur.

gözün gitmək - yaxşılıq və gözəlliklərə heyran qalmaq, çox xoşuna gəlmək, bəğənmək (5, s. 119-120)

İçi içine sygmazlyk – çox əsəbiləşmək, çox sinirlənmək, hirsəlmək, qızmaq (5, s. 219)

üstündən dökülmək – danışarkən birini anmaq, birinin sözünü, qeybətini etmək və ya dediqodusunu etməyə başlamaq. 2. Qəbahət bir iş görmək. 3. (Bir durum və ya hadisə ilə) qarşılaşmaq, rastlaşmaq (5, s. 332)

Qeyd edilənlərdən başqa, Türkmən dilində istifadə olunan və frazeoloji vahidlərə daxil edilə bilən bir sıra nitq etiketləri və ya daşlaşmış ifadələr də mövcuddur. Onların bəzilərinə nəzər salaq: “Başyñ dik bolsun”, “İki dünyāñ abat bolsun”, “Eliñ-gözün dert görməsin”, “Gözün aydyñ”, “Nesip etsin”, “Gutly bolsun”, “Oñ bolsun”, “ak pata almak”, “ağagy düşmək”, “mähek daşy ýaly”, “altyn başym dik bolsa, dana başym dok bolar”, “gyzy baryñ özi bar, ogly baryñ zzy bar”, “agzybire tañry biyr, agzalany gañrybiyr”, “Saglyk bolsa, beglik bolar” (8, s. 7).

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər. Araşdırma zamanı maraqlı bir faktla da qarşılaşdıq. Deməli, tarixən başqa mənalar ifadə edən bəzi sözlər hal-hazırda əvvəlki mənasında işlənmir. Lakin belə ifadələr eyni kökdən olan hər hansı bir dilin ya öz daxili dialektlərində, yaxud da ümumi kökdən qaynaqlanan dillərin birində işlənir digərində yox. Məsələn, “başə düşmək” frazeoloji birləşməsinin tərkibində mövcud olan “düş” feili tarixən “anlamaq” mənasını ifadə etsə də, hazırda həmin feil tamamilə başqa anlamdadır. Bu istiqamətdə M.Mirzəliyevanın tədqiqatında maraqlı bir faktla rastlaşdıq. Alim yazır ki, “XI-XIV əsr türkmən dilinin tarixinə dair tədqiqatlar”ın müəllifi Z.B.Muxammedovanın qeyd etdiyi bir fakt bu baxımdan olduqca maraqlıdır. Müəllif belə bir zərb-məsəli qeydə almışdır: «Qızım, sana diyeyin, qelnim, sen düş» 1. Düş= felinin bu mənası müasir dilimizdəki başə düş= frazeoloji vahidində və düşün= qayıdış felində qalmışdır» (4, s. 23). Göründüyü kimi, adı çəkilən əsərdə təqdim edilən “Qızım, sana diyeyin, qelnim, sen düş” (9, s. 39) türkmən məsəli məhz əvvəlki semantikasını qoruyub saxlamaqdadır. Buradan belə qənaət hasil olur ki, həm Azərbaycan, həm də türkmən dilində işlədilən “başə düşmək” ifadəsindəki düş feili müasir dilçilik baxımından fərqli mənada işlədilsə də, bəzi ifadələrin (xüsusilə də türkmən dilində) tərkibində tarixi mənasını qoruyub saxlamışdır.

Nəhayət, qeyd edək ki, xalqın milli təfəkkürünün istehsalı olan frazeoloji vahidlər məcazi mənə və ya çoxmənalılıq hesabına formalaşmış sabitləşən bir dilçilik sahəsidir. Azərbaycan və türkmən xalqları da eyni etnosdan törəyib təşəkkül tapdıqları kimi onların dillərində, xüsusilə bu dillərin frazioloji qatında oxşarlıqlar kifayət qədərdir. Lakin sonradan bu xalqların müstəqil inkişafı

nəticəsində yaranmış fərqliliklər başqa sahələrdə olduğu kimi dilçilikdə, əsasən də dilin leksik sistemini təşkil edən söz və ifadələrdə (frazeoloji vahidlərdə) özünü göstərməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
3. Məmmədli B., Çingizoğlu Ə. Oğuz-türkmən tayfaları orta əsr qaynaqlarında. Bakı, 2012, 115 s.
4. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c. Bakı: Nurlan, 2009, 216 s.
5. Altaýev S., Açılowa G., Günçükow S. Türkmen diliniň frazeologik sözlügi, Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty, Ylym Neşriyaty. 1976
6. Mustafa CENGİZ. Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki Deyimlerde Görülen Yalancı Eş Değerler / http://www.ijhe.org/Published/201610_004_2_008.pdf
7. Talat Tekin, Mehmed Ölmez, Emine Ceylan, Zuhal Ölmez, Suer Eker. Turkmence-Turkce Sözlük / 0002-4-Turkmence-Turkce_Sozluk-Talat_Tekin-Mehmed_Olmez-Emine_Ceylan-Zuhal_Olmez-Suer_Eker-1995-727s
8. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Iki tomluk. I tom. A-Ž – Aşgabat: Ylym, 2016 ý. – 658 sah.
9. Мухамедова З.Б. Исследование по истории туркмен-ского языка XI-XIV вв. Ашгабат, 1969

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan dili ilə bərabər, oğuz qrupu türk dillərinə aid olan türkmən dilinin leksik sistemində - frazeoloji vahidlərinə həsr olunub. Türkmən dilinin leksik sistemində mövcud olan frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Bu dillərin frazeologiyasının qədimliyi və onların zəngin bir tarixi inkişafa malik olduğu vurğulanır. Frazeoloji vahidlər dildə birdən-birə yaranıb mövcud olmur. Belə dil vahidləri müəyyən tarixi təkamül prosesi keçirir. Belə ki, istənilən bir dil vahidi, o cümlədən də frazeoloji vahidlər əvvəlcə nitq prosesində yaranır, mərhələlərdən keçir, məcazi mənalar hesabına daşlaşır, sabitləşir və nəhayət, elə hesab edilir ki, sanki dildə elə hazır şəkildədir. Göründüyü kimi, frazeoloji vahidlər əvvəlcə nitqdə yaranır, dili zənginləşdirir və elə nitqdə də yaşayır, ifadə olunur. Yəni dildə istənilən dil vahidinin yaranma prosesi nitqdə baş verir.

Tədqiqata cəlb edilən frazeoloji vahidlər “leksik tərkibinə və mənasına görə hər iki dildə eyni olanlar”, “leksik tərkibinə görə oxşar, mənasına görə fərqlənənlər”, “leksik tərkibinə görə fərqli, mənasına görə eyni olanlar”, “türkmən dilinə məxsus olub, Azərbaycan dilində istifadə edilməyənlər” şəklində sistemləşdirilmiş və nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: türkmən dili, leksik sistem, frazeoloji vahidlər, etnik təfəkkür, milli kimlik